

Urartu'nun Kuzey ve Kuzeydoğusundaki Kimmer-İskit Varlığına Dair Yeni Görüşler

Oktay Özgül*

Coğrafya ve Sınırlar

M.Ö. II. binde Doğu Anadolu'da hayvan besiciliğine dayalı yarı konar-göçer halklar yaşamaktaydı. Hurri kökenli boylar ve onlara akraba olan topluluklar, bol otlak ve su kaynaklarına sahip olan Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında dağınık bir halde yaşamalarına rağmen, bir bey ya da aşiret reisi etrafında başarılı şekilde bir araya gelmeyi başaramışlardır¹. Bu hayat tarzı ve Hurri-Mitanni Devleti'nin yıkılışı, onların küçük küçük beylikler etrafında toplanmasına imkân tanımıştır. Böylece dağınık halde yaşayan bu gruplar, M.Ö. 13-9. yy'lar arasında bir araya gelerek "Uruatri ve Nairi Konfederasyonu"nu oluşturmuşlardır. Bu konfederasyon dönemi daha sonra, "Urartu'nun Proto Tarihi" ya da "Urartu'nun Arkaik Çağı" olarak nitelendirilmiştir².

Bu şekilde federatif yapıda bulunan bölgedeki Uruatri-Nairi-Diauehi vb. yerel krallıklar, M.Ö. 9. yüzyıldan sonra Arame (M.Ö. 860-840) etrafında güçlenen Urartu Devleti'nin ortaya çıkmasıyla beraber yavaş yavaş merkezi devletteki yerlerini almaya başlamışlardır. Urartu Devleti, kuruluşunu M.Ö. 9. yüzyılda tamamlamıştır. Urartu Devleti'nin kurucu kralları Arame (M.Ö. 860-840) ile ayrı bir soydan gelen Lutipri (M.Ö. 880-860) ve onun oğlu Sarduri (M.Ö. 840-830), baş düşman Asur'a karşı mücadele veren önemli Urartu krallarıdır³.

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE, oktay.ozgul@atauni.edu.tr ORCID: 0000-0003-0575-0436

1 Son yıllarda Hurrilerin Doğu Anadolu'daki varlıkları ve onomastikası ile ilgili olarak yeni öneriler ortaya konulmuştur. Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Hasan Ali Şahin, "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları", *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu (International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures, c. I, (2015), s. 290 vd.*

2 Giorgi Aleksandrovich Melikishvili, *Urartskie klinoobraznye nadpisi (Urartian Cuneiform Inscriptions)* Moscow 1960, s 13 vd.; Mehmet Taner Tarhan, M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi" Konfederasyonları, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, Doçentlik Tezi 1978, s. 1 vdd.; Maurits Nanning van Loon, *Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations*, Leiden1966, s. 6 vd.

3 Mehmet Taner Tarhan Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan

Kuruluşunu tamamlayan Urartu Devleti, daha sonra Asur'un kendi iç çekişmeleri ve pek çok cephede savaşmasını fırsat bilerek kuzeyde, Ağrı, Kars, Ardahan, Erzurum, Erzincan bölgelerine⁴; kuzeybatıda Elazığ-Malatya'ya⁵, kuzeydoğuda ise Iğdır, Ermenistan-Gökçeğöl⁶ tarafları ile Urmiye çevresine askeri seferler yaparak yayılma siyaseti izlemiştir⁷.

Son yıllarda, bölgede A. Ceylan başkanlığında yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında Urartu Devleti'nin kuzey yönünde özellikle Erzurum, Erzincan yönündeki sınırlarının değiştiğini tespit ettik. Erzurum Tortum'daki Kapıkaya Kalesi⁸ ve Erzincan Refahiye ilçesinin batısındaki (Sivas'a yakın) bazı yerleşmeler⁹, mimari ve keramik açısından Urartu özelliği göstermektedir (Figür I).

Bölgedeki Kimmer-İskit Varlığı

Urartu'nun M.Ö. 8-7. yüzyıllarda Asur gibi büyük bir düşmanla uğraşması dengelerin değişmesine sebep olmuştur. Asur'a karşı büyük mücadeleler veren Urartular için Kafkaslardan gelen Kimmer-İskit tehdidi daha yıkıcı sonuçlar doğuracaktır. Nitekim M.Ö. 8. asırdan itibaren Kafkasya'daki Daryal, Derbent ve Mamison geçitlerini aşmak suretiyle Ön Asya'ya gelen İskit boyları Urartuların yıkılmasında başrolü oynamıştır.¹⁰ (Figür II).

'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler, *Anadolu Araştırmaları*, c. VIII, s. 69-114; Mahmut Bilge Baştürk, "Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi?=? Lutibri, 35 Yıl Sonra Yeniden TARHAN ARMAĞANI M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler, *Essays in Honour of M. Taner Tarhan, Editörler / Editors Oğuz Tekin - Mustafa H. Sayar - Erkan Konyar*, İstanbul 2013, s. 69-79.

4 Urartu'nun bu bölgedeki askeri icraatlarını ve yayılma amacını anlatan en iyi belgeler, Horasan Yazılıtaş Yazıtı, Pasinler Kalesi Yazıtı, Avnik Kalesi Yazıtı, Ardahan Hanak Yazıtı, Delibaba Yazıtı, Süngütaş Yazıtı, Sarıkamış Yazıtı ve Taşköprü Yazıtlarıdır. Margaret R. Payne, *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006, s. 68, 70, 89, 94, 182, 239, 253; Alpaslan Ceylan-Nezahat Ceylan *Doğu'nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018, s. 56-70.

5 Payne age., s. 70-71.

6 Payne age. s. 192; Van Loon age. s. 13 vd.

7 Paul. E Zimansky, *Ecology and Empire: The Structure Of the Urartian State*, Chicago 1985, s. 13 vdd.; Stephan Kroll, "İran'daki Urartu Şehirleri", *Doğu'da Değişim*, YKY, İstanbul 2011, s. 161 vdd.

8 Alpaslan Ceylan, "2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları", *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara 2007, s. 163-182; Oktay Özgül, "Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Edirne 2015, s. 69-92; Alpaslan Ceylan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II (Erzurum-Erzincan Kars-Iğdır)* Erzurum 2015; s. 164.

9 Alpaslan Ceylan, age. s. 578 vd.

10 Maurits Nanning van Loon, age. s. 15; Askold Ivanchik, *The Current State of the Cimmerian Problem Ancient Civilizations*, Leiden 2001, 7, 3-4; s. 337-339; Oktay Özgül-Nezahat Ceylan, *Eskiçağda Kafkasya Geçitleri (Daryal ve Derbent) Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, c. 4, s. 13, 2017, s. 24 vd.

Eldeki arkeolojik veriler, Urartuların İskitler tarafından yıkıldığı yönündedir. Urartulara ait önemli bazı kale ve şehirlerdeki İskit tahribatının izleri Çavuştepe¹¹, Ayanis¹², Karmir-Blur¹³ ve Toprakkale¹⁴'de açıkça görülür. 2002-2004 yılları arasında ekip olarak katıldığımız Aşağı Anzaf ve Yukarı Anzaf Kalesi kazı çalışmaları esnasında, özellikle mutfak ve depo kısmında çok sayıda İskit tarzı ok ucunun bulunması ve yangın tabakalarına rastlanması bu durumu kanıtlamaya yönelik bulgulardır¹⁵

Daha önceki çalışmalarımızda Urartu'nun kuzey sınırındaki bölgelerde özellikle Ardahan-Kars Platosu ile Çoruh ve Kür Vadisi'ndeki Kimmer-İskit varlığını antik kaynaklar, toponomik veriler ve arkeolojik kanıtlar ışığında ele almıştık. Özellikle bölgedeki Kimmer-İskit varlığına dair yeni yer adları ve bazı önermelerimiz olmuştu¹⁶. Urartu'nun kuzey bölgelerindeki Kimmer-İskit varlığına ait bazı toponomik veriler, antik kaynaklar, son yıllarda bölgede keşfi yapılan çok sayıda kaya resimleri ve net olmamakla birlikte bazı kurganlar Avrasyalı göçerler ile ilişkili gibi durmaktadır.

Kimmer ve İskitlerin Kafkasları aştıktan sonra bölgedeki askeri faaliyetlerini yoğun olarak sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu anlamda Kafkasya-Anadolu arasındaki geçiş güzergâhlarından biri olan Kars-Ardahan Platosu'nda Avrasyalı konar-göçerlerden kalma yer adlarına rastlanması tesadüf değildir¹⁷. Bölgede daha önce tespit ettiğimiz; *Hınzır-Kümer*, *Sakahazar-Kayadibi*, *Saka-Sakalar*, *Sakasen Kalesi*, *Sakabul/Yurtbaşı*, *Sakora*, *Gogiyi*, *Satkabel/Sütuluk*, *Kemere/Gemere*¹⁸vb. yer adlarına ilaveten son yıllarda gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda “Sakalar” ile ilgisi olduğunu düşündüğümüz bazı yer adları şunlardır:

- 11 Afif Erzen, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6 Yüzyıl Urartu Mimari Anıtları ve Orta Çağ Nekropolü*, Ankara 1978, s. 54 vd.
- 12 Altan Çilingiroğlu, “Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru. kai): *Indicate Ethnic Identity?*”, *Metal III Symposium*, s. 63-66
- 13 Boris Borisovich Piotrovsky, *Karmir Blur III*, Erivan 1955, s. 40-42.
- 14 Oktay Belli, “Urartu Kralığı'nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, (Ed. Oktay Belli), Ankara 2000, s. 223-227.
- 15 Anzaf Kalesi kazı çalışmaları sonuçları hakkında detaylı bilgi için bkn: Oktay Belli-Alpaslan Ceylan, “2002 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, *25. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, 2004, s. 29 vdd.
- 16 Oktay Özgül “Çoruh ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları”, *Belgü, s. II*, 2015, s. 159-181.
- 17 Oktay Özgül-Nezahat Ceylan *age.*, s 23 vd.
- 18 Özgül *age.*, s. 167-169.

Sagabara/Sagbara/Sabgara-Gürçayır

Ardahan il merkezinin 2 km. güneyinde, günümüzde “Gürçayır” olarak bilinen köyün eski adı *Sagbara/Sagabara*’dır. Yaklaşık 1800 m yüksekte yer alan köyün adı, 1892 yılında Rus İmparatorluğu’nun çıkardığı “Kırsal Bölgeler (Yönetimler) - Kars Oblastı” adlı eserde “Sagbara/Sabgara=сабара/сарбапа” şeklinde geçmektedir¹⁹. “Sagbara” kelimesinin “sag-saka” sözünden türediği bir gerçektir. “Bara” kelimesi ise Sakaların “paralat” tayfası adından türemiş olup, Sakaların hükümdarının ismi Bartatua (Partatua) ile aynı kökten gelmektedir²⁰. Dolayısıyla Sagbara/Sagabara/Sabgara ismi, İskitlerin Paralat tayfası ile ilgili bir toponim olma özelliği göstermektedir (Figür III).

Puruttepe/Eşmepınarı

Ardahan ili, Çıldır ilçesinin 2 km güneydoğusundaki köy, 1910 m rakıma sahip olup, Kimmer-İskit göç yollarındaki önemli bir yerleşim alanıdır. Köyün adı 1949 yılına kadar “Purut” iken bu tarihten sonra “Eşmepınarı” olarak değiştirilmiştir²¹. Herodotos’ta, İstros (Tuna Irmağı)’a dökülen beş büyük nehirden birisi olarak bahsedilen “Porata” ismi daha sonra “Prut Irmağı” diye kaynaklarda geçmeye başlamıştır. Herodotos, İskitlerin yani Sakaların bu ırmağa “*Porata*” dediğinden bahseder²². Batı dillerinde sessiz harfler yan yana daha çok geldiği için sonraları “Porata” ya da söyleniş farkıyla “Purut” olarak anılan kelime zaman sonra “Prut’a” dönüşmüştür²³. Dolayısı ile bu iki yer ismi de Saka toponimlerinden olup M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren bölgeye yerleşen Saka boylarının ad yadigarlarından. Kanaatimizce yukarıda dile getirmeye çalışığımız bu toponimler, İskitlerin bu bölgede 28 yıl kaldıkları yönündeki Herodotos’un iddialarını kuvvetlendirmektedir²⁴.

Yukarıda anlatmaya çalışığımız Saka toponimlerinden başka göçer kavimler hakkında bilgi veren bölgenin ilk kaynakları, onları kuzeyde ilk karşılayan Urartu

19 Rusya İmparatorluğu Kırsal Bölgeler, Kars Oblastı, *Merkezi İstatistik Kurumu İç İşleri Bakanlığı*, S. Petersburg 1892, s. 18.

20 Ahmet Zeki Velidi *Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1981, s. 35

21 <https://trtr.facebook.com/people/E%C5%9Fmep%C4%B1narK%C3%B6y%C3%BCPurut>.

22 Herodotos, IV, s. 48.

23 Abdul Mecit Doğru, “Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, no:16, İstanbul 1985, s. 195.

24 Herodotos, IV-I.

Devleti'ne ait belgelerdir. Urartu kaynaklarında Kimmer ve İskitler ile ilgili ilk olarak Arğıştı I'in M.Ö. 786-764 yıllarına ait Horhor Yazıtlarında geçen *İş-gi-gu-lu* ifadesidir²⁵. Buradaki *İş-gi-gu-lu* kelimesi bir bölge ismi olarak geçmektedir. Kaynaklara göre göçer boyların yani Kimmer-İskitlerin yaşamış olduğu bu ülke, bugünkü Ermenistan'daki Gümrü bölgesinin doğusunda Spitak ve Khnkoyan arasına lokalize edilir²⁶. Bu bölge, Güney Kafkasya'nın Kars-Ardahan-Çıldır kısımlarına açılan kapısı gibidir. Bu bölgenin batı kısmı ise, Kimmer-İskit boylarının yaşadığı *İş-gi-gu-lu* bölgesi ile Urartu toprakları arasında kaynaklarda "Guriamia" olarak geçen tampon bölgedir²⁷. Urartu kralı Rusa I'in kuzeydeki icraatları sırasında bu tampon bölgeyi de haraca bağlaması neticesinde, Urartular hiç de istemedikleri bozkırlılar ile karşı karşıya gelmişlerdir. Bu karşılaşma uzun vadede Urartu'nun sonunu hazırlayan olaylar dizisinin başlangıcını oluşturur²⁸. Bölgedeki Kimmer istilasına dair ilk bilgiler ise Asur kayıtlarından elde edilir²⁹. Bu belgelerden anlaşıldığına göre M.Ö. 714 yılında Kimmerler, Urartu'nun kuzey eyaletlerini, Aras Vadisi'ni, Gökçeğöl ve Kars'ın kuzey kısmındaki Alexandropol Ovası'nı istila etmişlerdir³⁰.

Bu kayıtların dışında, arkeolojik bulgu bakımından Erzurum Müzesi'ndeki İskit tarzlı ok uçları da Urartuların kuzey bölgelerindeki İskit askeri faaliyetlerini destekler³¹(Figür VIII-IX). Bu bağlamda Kars Müzesi'nde satın alma yolu ile ele geçirilen İskit tipli ok uçları İskitlerin bölgedeki varlığına ışık tutan bir veri olarak sayılabilir (Figür X-XI). Bölgede ele geçen İskit tipli ok uçları, iki ve üç kanatlı kesite

25 Melikishvili, *age.*, s. 127; Payne, *age.*, s. 172. Urartuların kullandıkları *İş-gi-gu-lu* kelimesi Avrasyalı göçerler olan Kimmer-İskit boyları için kullanılmıştır.

26 Igor Mikhaïlovich Diákonov-S. M. Kashkaï, *Geographical Names According to Urartian Texts, Wiesbaden 1981, s. 45.*

27 van Loon, *age.*, s. 16. vd.

28 Mehmet Taner Tarhan Eskiçağda Kimmerler Problemi, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul. 1972, s. 94.

29 van Loon, *age.*, s. 15 vd.

30 Tarhan, *age.*, s. 96.

31 Bu ok uçları Van Çavuştepe, Ayaniş, Karmir Blur, İçdir Melekli 'deki İskit tipli ok uçları ile hemen hemen aynı özellikleri göstermektedir. İskit ok uçları defneyaprağı şeklinde, yaprak şeklinde, tek kanatlı-üç kanatlı ve mahmuzludur. Anadolu'daki İskit tipli ok uçları ve onların Kafkasya'daki İskit ok uçları ile mukayesesi hakkında geniş bilgi için bkn: Anja Hellmuth, The Chronological Setting of the so-called Cimmeric and Early Scythian Material from Anatolia, *ANES*, 45,2008, s. 116 vdd; Oya San, Demirçay ve Demirçay Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı, *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim dalı (Yayınlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir 1998, s. 142-146. Levha XXVII, XXVIII, XXIX.

sahip “Žabotin” tipli ve iç soketlidir. Bu tipteki İskit ok uçları, Kuzey Kafkasya, Yakın Doğu ve Anadolu’da görülür ve gelişim açısından İskit periyodunun ikinci safhasına (M.Ö. 8. yy’dan itibaren) tarihlenir³². Buna ilaveten başta Van bölgesindeki Urartu kentleri başta olmak üzere, Anadolu’nun birçok yerinde ortaya çıkan İskit tipli ok uçları, yine aynı periyoda tarihlenir³³. Ksenophon’dan da anlaşılacağı üzere M.Ö. 4. yüzyılda bazı İskit boyları Çoruh ve Kür vadilerinde yaşamaktaydılar³⁴. Bu vadiler daha önce belirttiğimiz gibi Urartu’nun kuzey sınırındaki yerler idi.

İskitlerin, Urartu’nun önemli yerleşim birimlerini tahrip ettiğinden yukarıda bahsetmiştik. Urartu’nun Kafkas ötesindeki merkezleri olan kuzeydoğudaki Karmir Blur/Teişebaini³⁵, Armavir Blur/Argıştihinili’deki³⁶ yangın izleri ve İskit tipli ok uçlarının yoğunluğu, at koşum takımları ve kemik aletler, Urartu’nun kuzeydoğu sınırlarındaki İskit saldırılarının en tipik kanıtları olarak karşımıza çıkar (Figür XII-XIII).

Urartu’nun kuzeyindeki bölgelerde Kimmer-İskit varlığına ışık tutacak diğer önemli bir arkeolojik veri kaynağı ise kurganlar ve kaya resimleridir. Şimdiye kadar bölgede yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında 20’ye yakın petroglif alanı ve kurgan tespit ettik³⁷. Kurganlarda kazı çalışması yapılamadığından

32 Anja Hellmuth, Horse, Bow and Arrow- A Comparison between the Scythian Impact on the Mediterranean and on Eastern Middle Europe, *Mediterranean Review*, vol. 7, No, 1, 2014, s. 6 vd.

33 Anja, Hellmuth The Chronological Setting of the so-called Cimmerian and Early Scythian Material from Anatolia”, *ANES*, sy. 45, 2008, s. 104-105.

34 Ksenophon IV, VII, s. 18.

35 Piotrovsky, *age.*, s. 40-42.

36 Gevorgi A, Tiratsyan, “Urartian Armavir (According to the archaeological site)”, *Kul'tura Vostoka: drevnost' i ranneecred nevekov'e*, Leningrad 1978, s. 106 vdd.

37 Bu çalışmalar hakkında detaylı bilgi için bkn: Alpaslan Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları I, (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır), Erzurum 2008; Alpaslan Ceylan, Doğu Anadolu Araştırmaları II, (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır), Erzurum 2015. Ayrıca bölgedeki kaya resimleri ve Erken dönem Türk izleri hakkında ekip arkadaşlarımız tarafından birçok makale ve bildiri yayımlanmıştır. Bu yayınlar hakkında detaylı bilgi için bkn: Yavuz Günaşdı, Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, s. 39, Konya 2016, s. 391-407; Nezahat Ceylan, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü Ve Türklerde Yılan Simgesi”, *III. Uluslararası Türk Şöleni-Türk Kültürü Sempozyum Bildirileri*, Erzurum 2012, s. 423 vd; İbrahim Üngör, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 39, Konya 2016, s. 357 vd; Akın Bingöl, “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 39, Konya 2016, s. 347 vd.

dolayı kesin bulgularımız olmamakla birlikte Ardahan Cinnik Kurganları³⁸, Kars bölgesinde keşfedilen yeni kurganlar³⁹, Avrasya kurgan gelenekleri ile mukayese edilebilir. Zaten bu bölge Iğdır yöresi ile birlikte M.Ö. 2. binden itibaren Kuban-Terek kültür havzası içerisindedir⁴⁰. Iğdır'da 1943 yılında Kuftin tarafından basılan ve K. S. Girginer tarafından Türkçeye tercüme edilen makalede, Melekli Höyük'te ele geçen buluntulardan metal eserlerin Kuban kültür havzası kültür malzemeleri ve İskit öncesi kurgan kültürleri ile alakalı olduğu ifade edilmiştir⁴¹. Kars-Ardahan-Erzurum Platosu'ndaki kurganlarda kazı çalışmaları yapıldığı takdirde, köken sorunu ve kronolojik sorunlar netlik kazanacaktır. Bu çalışmaların artması belki de Kimmer-İskit göçlerinin Doğu Anadolu'da daha erken bir tarihe doğru çekilmesini de sağlayacaktır. Çünkü Kuzey ve Güney Kafkasya'daki kurgan kültürleri, M. Ö. 2. binden itibaren yayılmaya başlamakta ve Kimmer öncesi bozkır kültürünün birinci evresini meydana getirmektedirler⁴².

Sonuç

Kars-Ardahan-Erzurum Platosu, Eski Çağ'dan itibaren Kafkaslar ile Anadolu arasında bir geçiş bölgesi özelliği taşımaktadır. Bölgenin yüksek bir yayla olmasından dolayı hayvancılık ile konar-göçer yaşam bakımından vazgeçilmez bir yer olmuştur. M.Ö. 4. binden itibaren Transkafkasya kökenli konar-göçer boylar tarafından iskân edilen bölge, daha sonra yerel beyler etrafında toplanan halklar yoluyla küçük siyasi birlikler halinde teşkilatlanmaya başlamışlardır. Iğdır'da Erikua, Erzurum ve çevresindeki Diauehi örneğinde olduğu gibi bu feodal siyasi yapılar, M.Ö. 9.-6. yüzyıllar arasında "Urartu Devleti" altında birleşmişlerdir. Şüphesiz bu boyları birleşmeye götüren sebep hem Asur baskısı hem de topografik şartlar idi. Urartu Devleti'nin altın çağını yaşadığı Kral İşpiuni (M.Ö. 830/825-810) ve Menua (M.Ö. 810-786) dönemlerinde Urartu Devleti, sınırlarını iyice

38 Kurgan hakkında detaylı bilgi için bkn: Alpaslan Ceylan, Taştaki Türkleri Okumak, Düşünce Dünyasında Türkiz Dergisi, 6-34, 2015 s. 23; Nezahat Ceylan- Alpaslan Ceylan, *age.*, s. 106-107.

39 Alpaslan Ceylan-Oktay Özgül, "Kars'ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri Ve Yeni Keşifler", *Bilim ve Ütopya*, 24-286, 2018, s. 69-72.

40 Mehmet Taner Tarhan "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *Tarih Dergisi*, 24, 1970, s. 19; "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, 25, Erzurum 1999, s. 273-275; Vladimir G Petrenko, "Scythian Culture in the North Caucasus", *Nomads of the Eurasian Steppes in the Early Iron Age*, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zlnat Press Berkeley, Ca. 1995, s. 5 vd.

41 K. Serdar, Girginer "Iğdır'da Bir Urartu Mezarlığı", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, s. 25, Erzurum 1999, s. 252-306.

42 Tarhan *age.*, s. 21 vd.

genişletmiştir. Kuzeyde Erzurum-Erzincan-Kars-Ardahan ve Iğdır'ı fetheden Urartular, Kafkaslarda Karmir Blur/Teişebaini, Armavir Blur/Argıştihinili, Arinbert gibi şehirler kurarak, sınırlarını Kimmer-İskit saldırılarına karşı korumayı amaçlamışlardır. Urartu Kralı Rusa I (743-714) döneminden itibaren sık sık Kimmerlere karşı mağlubiyet yaşayan Urartular, daha sonra Argışti II (M.Ö. 714-685) döneminde de Kimmer-İskit saldırılarına karşı başarı gösterememişlerdir. Urartu kaynakları, konar-göçer bu Avrasyalı boyları birbirlerinden ayırmaksızın İş-gi-gu-lu diye adlandırmışlardır. Gümrü'nün kuzeyine lokalize edilen bu bölgede İskit-Urartu ilişkilerinin geliştiğine şahit oluyoruz. Zaman zaman dostane ilişkiler ortaya çıksa da genelde İskit boylarının Urartu şehirlerini yağmalamakla sonuçlanan saldırılar, Urartu'nun sonunu getiren başlıca olaylar olarak açıklanır. Van Çavuştepe, Toprakkale, Ayanis, Karmir Blur, Armavir Blur, Arinbert vb. önemli Urartu şehirlerinde yapılan kazı çalışmalarında ortaya çıkarılan ok uçları, at koşum takımları ve yangın tahribatı, bu saldırıların en açık kanıtları olarak karşımıza çıkar.

Asur kaynakları, Urartu kitabeleri, Babil Kronikleri, antik kaynaklar ve arkeolojik bulgular, bölgedeki Kimmer-İskit varlığını ortaya koyan temel kaynaklardır. Bunlardan başka Urartu'nun kuzey eyaletlerindeki Kimmer-İskit varlığını toponomik açıdan ortaya koyabilecek yer isimleri de mevcuttur. Çoruh ve Kür Vadisi'ndeki Saka toponimleri çalışmalarımızdan bahsetmiştik. Bölgede yeni tespit ettiğimiz ve Saka etimolojisi ile açıklamaya çalıştığımız Sagabara ve Pruttepe gibi isimler bu anlamda Sakaların bölgedeki varlığına toponomik bir kanıt olarak ortaya konabilir.

Bölgedeki Kimmer-İskit varlığına dair başka bir delil de Kars ve Erzurum Müzesi'nde satın alma yolu ile ele geçirilmiş olan "İskit" ok uçlarıdır. Bu ok uçları, İskitlerin Çoruh ve Kür Vadisi'ndeki yayılmaları ile bağlantılı olarak düşünülebilir. Form ve tipoloji bakımından Karmir Blur, Ayanis, Çavuştepe ve Norşuntepe örnekleri ile benzerdir. Ok uçları Kafkas ötesi ve Kuban Kültür Havzası'ndaki ok uçları ile identifiye edilir (Figür IV-V-VI-VII). Kars ve çevresinde yapmış olduğumuz yüzey araştırmalarında tespit ettiğimiz bir diğer önemli mimari yapılar ise kurganlardır.

Küçük çaplı ve yerden 50 cm olarak yükselen taş planlı mezarlara, bu platoda sıkça rastlanır. Kurganlarda kazı çalışmaları yapılmadan orijin ve kültürel köken açıklamak çok zordur. Ancak yöredeki erken dönem Türk izleri dikkate alındığında (kaya resimleri, damgalar, runik harfler vb.) kurganları erken dönem konar-göçer Türk kültürünün bir parçası olarak değerlendirmeyi de gözden ırak tutmamak

gerekir. Çünkü bu tür kurganlar hem biçim hem de mimari tarz itibarıyla Erken Demir Çağ mezarlarından farklılık göstermektedirler. Bununla birlikte kurganlar hakkında kesin bir şey söylemek çok zordur.

M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren Kafkasları aşmak suretiyle Kuzeydoğu Anadolu'da ortaya çıkan Kimmer-İskit boyları, yaklaşık olarak 4. yüzyıla kadar bölgede varlıklarını sürdürmüşlerdir. 4. yüzyılda bölgeden geçen Ksenophon, İskitlerin yaşadığı yerlerden bahsetmektedir. İleride yapılacak olan kazı çalışmaları sayesinde, bölgedeki Kimmer-İskit kültürünü en iyi şekilde yansıtabilecek kurganlar hakkında daha fazla açıklama yapma şansı doğacaktır. Bölgede sayıları her geçen gün artmaya devam eden kurganları şimdilik konar-göçer Avrasyalı boyların mezar gelenekleri çerçevesinde düşünmek sanırım yerinde bir düşünce olacaktır.

Kaynaklar

Baştürk Mahmut Bilge, “Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi ?=? Lutibri, 35 Yıl Sonra Yeniden TARHAN ARMAĞANI M. Taner Tarhan’a Sunulan Makaleler, Essays in Honour of M. Taner Tarhan, Editörler / Editors Oğuz Tekin - Mustafa H. Sayar - Erkan Konyar, İstanbul 2013, s. 69-79.

Belli Oktay “Urartu Krallığı’nın İkinci Başkenti Toprakkale (Rusahinili) Kazıları”, *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ed. Oktay Belli, Ankara 2000, s. 223-227.

Belli Oktay-Ceylan Alpaslan, “2002 Yılı Anzaf Kaleleri Kazı ve Onarım Çalışmaları”, 25. *Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara 2004, s. 29-40.

Bingöl Akın, “Yüzey Araştırmaları Işığında Borluk Vadisi Kaya Üstü Resimleri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 39, Konya 2016, s. 347-355.

Ceylan Alpaslan, “2005 Yılı Erzincan, Erzurum, Kars ve Iğdır İlleri Yüzey Araştırmaları”, 24. *Araştırma Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara 2007, s. 163-182.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları I, (Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır)*, Erzurum 2008.

Ceylan Alpaslan, *Doğu Anadolu Araştırmaları II, (Erzurum-Erzincan Kars-Iğdır)*, Erzurum 2015.

Ceylan Alpaslan, “Taştaki Türkleri Okumak”, *Düşünce Dünyasında Türki Dergisi* 6/34, Ankara 2015, s. 9-53.

Ceylan Alpaslan-Ceylan Nezahat, *Doğu’nun Sönmeyen Yıldızı Akçakale ve Çıldır Araştırmaları*, Erzurum 2018.

Ceylan Alpaslan-Özgül Oktay, “Kars’ta Türk Kültürünün Erken Dönem İzleri ve Yeni Keşifler”, *Bilim ve Ütopya*, 24/286, 2018, s. 69-72.

Ceylan Nezahat, “Yağlıca Kalesi’nde Yılan Figürü Ve Türklerde Yılan Simgesi”, *III. Uluslararası Türk Şöleni-Türk Kültürü Sempozyum Bildirileri*, Erzurum 2012, s. 423-436.

Çilingiroğlu Altan, “Bronze Arrowheads of Ayanis (Rusahinili Eiduru.kai): Indicate Ethnic Identity?”, *Metal III Symposium*, Ed. Ünsal Yalçın, s. 63-66.

Diakonov Igor Mikhailovich- Kashkai, S. M., *Geographical Names According to Urartian Texts*, Wiesbaden 1981.

Doğru Abdul Mecit “Yukarı Kür Boylarının Yer Adları Üzerine Bir Araştırma”, *Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı*, no. 16, İstanbul 1985.

Gevorg A.Tiratsyan, “UrartianArmavir (According to the archaeological site)”, *Kul'turaVostoka: drevnost' i ranneecrednevekov'e*, Leningrad 1978, 106-114.

Girginer Kazım Serdar, “İğdır'da Bir Urartu Mezarlığı”, *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Bilimleri Araştırma Dergisi*, sy. 25, Erzurum 1999, 252-306.

Erzen Afif, *Çavuştepe I, M.Ö. 7-6 Yüzyıl Urartu Mimari Anıtları ve Ortaçağ Nekropolü*, Ankara 1978.

Günaşdı Yavuz, “Doğu Anadolu Kaya Resimleri Işığında Doyumlu Kaya Panoları”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 39, Konya 2016, 391-407.

Hellmuth Anja, “The Chronological Setting of the so-called Cimmerian and Early Scythian Material from Anatolia”, *ANES*, sy. 45, 2008, s. 102-122.

Anja Hellmuth, “Horse, Bowand Arrow-A Comparison between theScythian Impact on theMediterranean and on Eastern Middle Europe”, *Mediterranean Review*, 7/1, 2014, s. 1-38.

Herodotos, *Herodotos Tarihi*, çev. Azra Erhat, Ankara 1983.

Ivanchik Askold, “The Current State of The Cimmerian Problem”, *Ancient Civilizations* Leiden, 7, 3-4,2001, s. 337-339.

Kroll Stephan, “İran'daki Urartu Şehirleri”, *Doğu'da Değişim, İKT*, İstanbul 2011, s. 150-172.

Ksenophon, *Anabasis (Onbinlerin Dönüşü)*, çev. T. Gökçöl, İstanbul 1998.

Melikishvili Giorgi Aleksandrovich, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi (Urartian Cuneiform Inscriptions)* Moscow 1960.

Merkezi İstatistik Kurumu İç İşleri Bakanlığı, Rusya İmparatorluğu Kırsal Bölgeler, Kars Oblastı, S Petersburg 1892.

Özgül Oktay, “Çoruh ve Kür Vadisi'nde Kimmer-İskit Yer Adları”, *BELGÜ*, sy. II, 2015, s. 159-181.

Özgül Oktay, “Erzurum Tortum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Kapıkaya”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* 5/9, Edirne 2015, s. 69-92.

Özgül Oktay-Ceylan Nezahat, “Eskiçağda Kafkasya Geçitleri(Daryal ve Derbent)”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 4 (13), 2017, s. 24-62.

Payne Margaret R. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, İstanbul 2006.

Petrenko Vladimir, G. "Scythian Culture in the North Caucasus", Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age, Edited By Jeannine Davis-Kimball Vladimir A. Bashilov Leonid T. Yablonsky, Zinat Press Berkeley, Ca. 1995.

Piotrovsky Boris Borisovich, *Karmir Blur III*, Erivan 1955.

San Oya, *Demirçağ ve Demirçağ Öncesinde Anadolu'da Göçebelik ve Göçebe Sanatı*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Arkeoloji Anabilim Dalı, *(Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, İzmir 1998.

Şahin Hasan Ali, "Kültepe Metinlerindeki Hurri Kültür Unsurlarının Doğu Anadolu'daki Kanıtları ve Hurrilerin Göç Yolları", *Uluslararası Doğu Anadolu-Güney Kafkasya Kültürleri Sempozyumu (International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures, c. I, Cambridge 2015, s. 289-298.*

Taner Tarhan Mehmet, *M.Ö. XIII. Yüzyılda "Uruatri" ve "Nairi Konfederasyonları"*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Eskiçağ Tarihi Kürsüsü, *Doçentlik Tezi*, İstanbul 1978.

Tarhan Mehmet Taner, *Eskiçağda Kimmerler Problemi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, *Yayımlanmamış Doktora Tezi*, İstanbul 1972.

Tarhan Mehmet Taner, "Urartu Devleti'nin 'Kuruluş' Evresi ve Kurucu Krallardan 'Lutipri=Lapturi' Hakkında Yeni Görüşler", *Anadolu Araştırmaları*, VIII, 1980, s. 69-114.

Tarhan Mehmet Taner, "Bozkır Medeniyetlerinin Kısa Kronolojisi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, s. 24, 1970, s. 17-32.

Togan Ahmet Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş I*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1981.

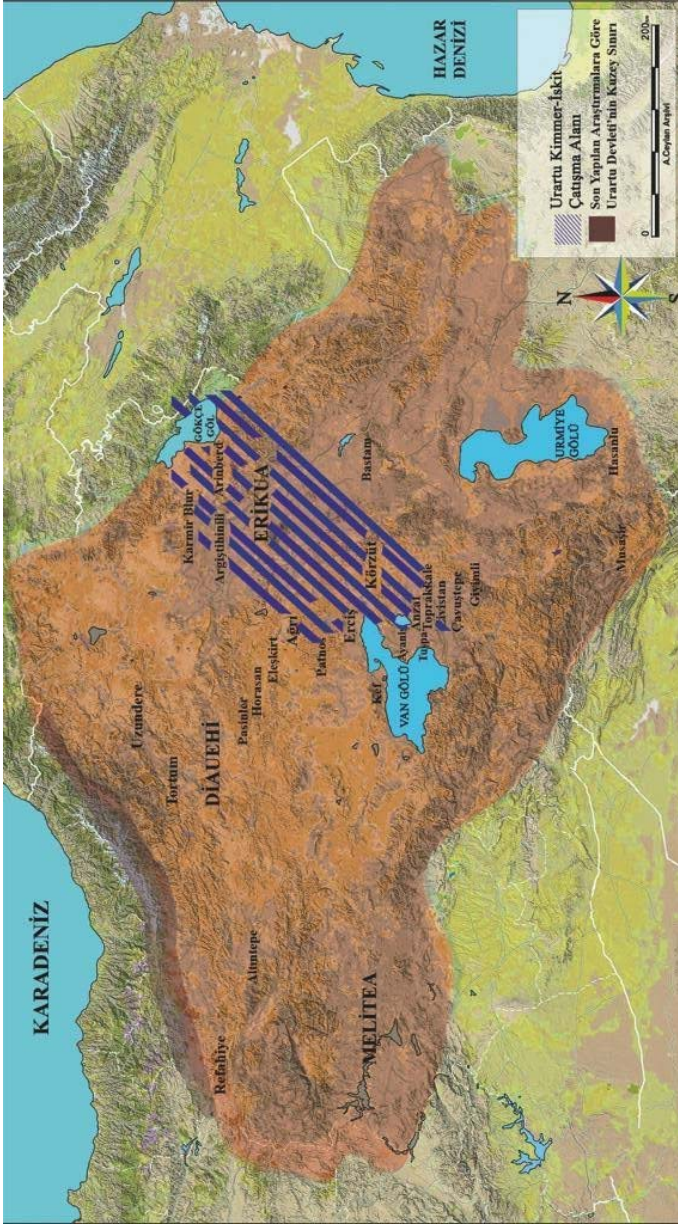
Van Loon, Maurits Nanning "Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations", Leiden 1966.

Üngör İbrahim, "Orta Asya'dan Anadolu'ya Kayalara Yazılan Türk Kültürü (Dereçi Kaya Resimleri)", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 39, Konya, 357-370.

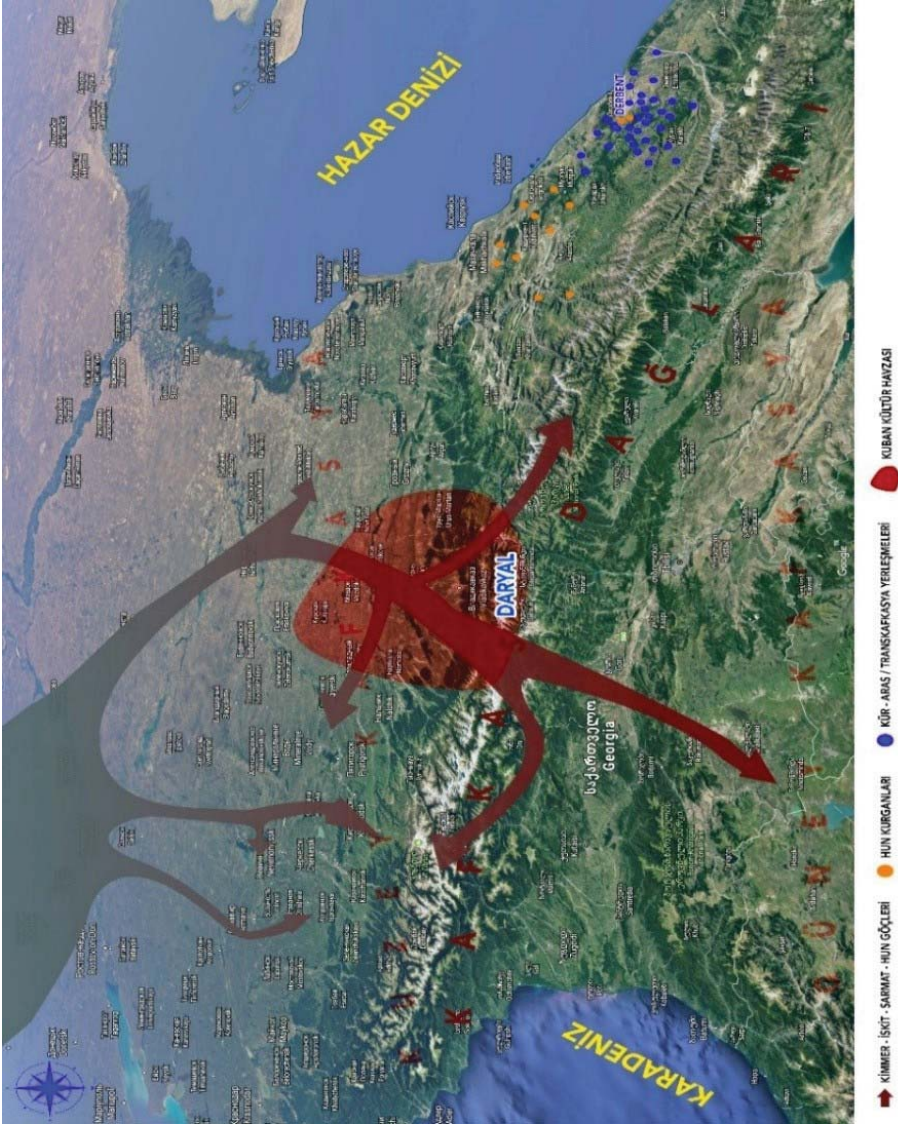
Zimansky Paul. E. *Ecology And Impire: The Structure Of The Urartian State*, Chicago 1985.

<https://trtr.facebook.com/people/E%C5%9Fmep%C4%B1narK%C3%B6y%C3%BCPurut>

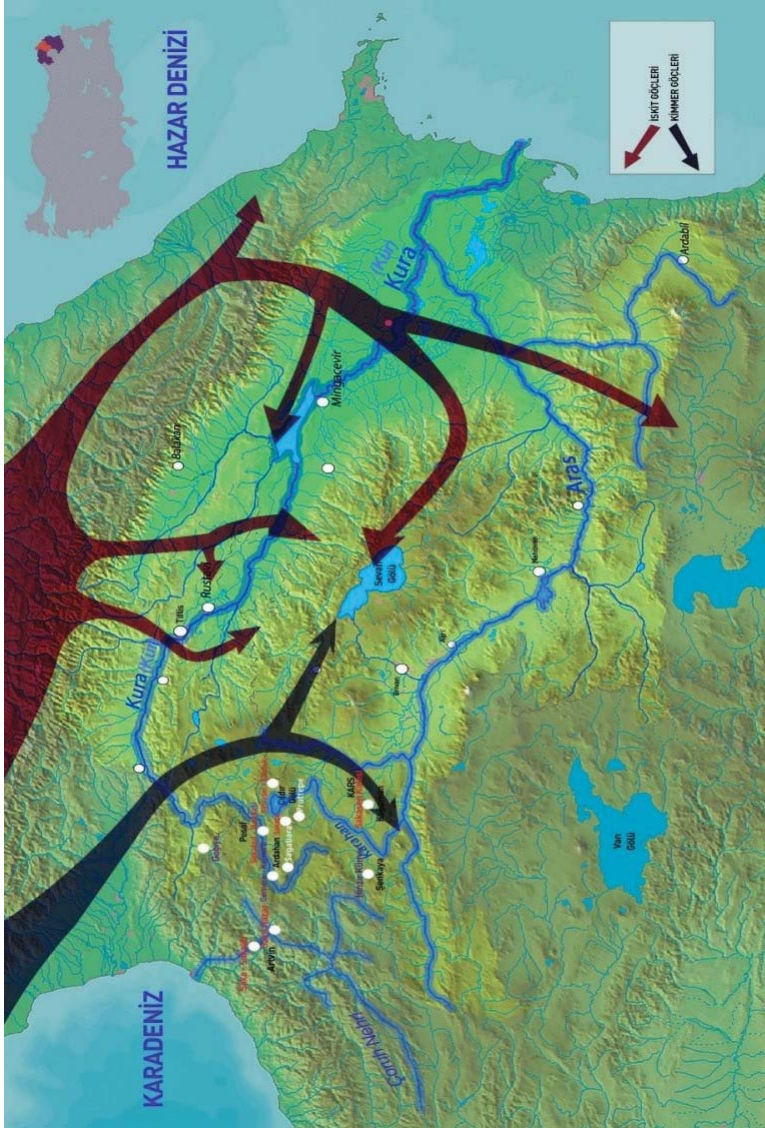
Ekler

Figür I: Urartu Yayılım Haritası

Figür II: Kimmer-İskit Göçleri

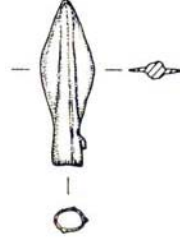

Figür III: Kimmer-İskit Yer Adları

İskit Ok Uçlarından Örnekler

Figür IV: Kuban Bölgesi
V. Petrenko'dan

Figür V: Çavuştepe

Figür VI: Ayanis Figür VII. Van Müzesi

Figür VIII: Erzurum Müzesi

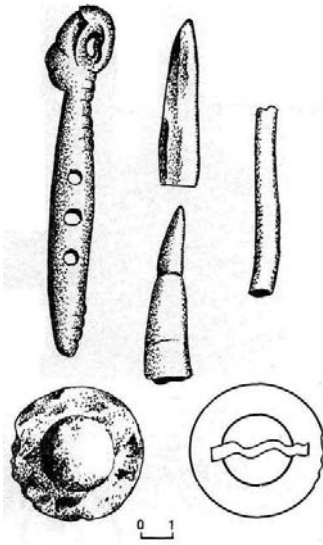
Figür IX. Erzurum Müzesi

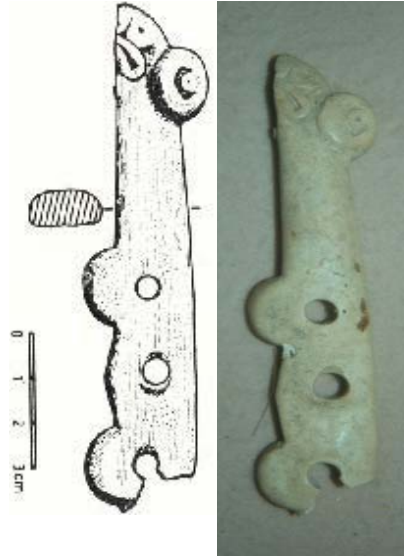
Figür X: Kars Müzesi

Figür XI: Kars Müzesi

Figür XII: Karmir Blur

Figür XIII: Çavuştepe At Koşum Takımları

